

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/121/29-40>

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Çağdaş Azərbaycan-Gürcü ədəbi əlaqələri: İsa Həbibbəyli və Elizbar Cəvelidze

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinin çağdaş dövrü araşdırılır. Azərbaycan və gürcü ədəbi əlaqələri bədii düşüncə ilə yanaşı, elm sahəsində də həmişə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Ötən əsrin 80-ci illərində elmi müstəvidə ən yaxşı dövrünü yaşayan Dilarə Əliyeva – Leyla Eradze elmi tandemi müstəqillik dövründə də davam etmişdir. Lakin bu əlaqələr inersiya ilə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığı ilə mümkün olmuşdur. Belə demək mümkündür ki, ədəbi mühiti şəxsiyyətlər formalaşdırdığı kimi, ədəbi əlaqələri də şəxsiyyətlər formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Bu mənada, yeni mərhələdə Azərbaycan və gürcü ədəbi mühiti akademiklər İsa Həbibbəyli və Elizbar Cəvelidze kontekstində formalaşmışdır. Məhz bu tanışlıq və ədəbi əlaqələr kontekstində E.Cəvelidzenin bir neçə monoqrafiyası Azərbaycanda nəşr olunmuşdur. İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsi, yaradıcılığı Tiflis ədəbi mühitində formalaşan və inkişaf edən Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

Onun elmi araşdırmalarında olduğu kimi, fəaliyyətində də qardaş Gürcüstan faktoru əsas rol oynamışdır. İ.Həbibbəylinin C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalarında Gürcüstan mövzusu mərkəzi xətt kimi keçir. Bu, təkcə ədibin Tiflisin arxivlərindən əldə edilən tərcümeyi-hal materiallarında, fakt və sənədlərdə deyil, həm də bu mühit kontekstində düşünməsi və hərəkət etməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan–gürcü, Bakı, Tiflis, çağdaş, ədəbiyyat, ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə, İsa Həbibbəyli, Elizbar Cəvelidze*

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Modern Azerbaijan-Georgian Literary Relations: Isa Habibbayli and Elizbar Javelidze

Abstract

The article examines the contemporary period of Azerbaijani-Georgian literary relations. Azerbaijani and Georgian literary relations have always developed in parallel, not only in artistic thought, but also in the field of science. The scientific tandem of Dilara Aliyeva and Leyla Eradze, which experienced its best period in the scientific field in the 80s of the last century, continued during the period of independence. However, these relations were possible not by inertia, but by the creativity of individual personalities. If we can say so, just as personalities form the literary environment, personalities also form and include literary relations. In this sense, at a new stage, the Azerbaijani and Georgian literary environment was formed in the context of academicians Isa Habibbayli and Elizbar Javelidze. It was in the context of this acquaintance and literary relations that several monographs of E.Javelidze were published in Azerbaijan. A large part of Isa Habibbayli's scientific activity is devoted

to the work of Jalil Mammadguluzadeh, whose work was formed and developed in the literary environment of Tbilisi. As in his scientific research, the factor of fraternal Georgia played a key role in his activity. In I. Habibbayli's research on the work of J. Mammadguluzadeh, the theme of Georgia runs as a central line. This is significant not only in the biographical materials, facts and documents obtained from the archives of Tbilisi, but also in terms of the writer's thinking and acting in the context of this environment.

Keywords: Azerbaijani-Georgian, Baku, Tbilisi, contemporary, literature, literary relations, literary translation, Isa Habibbayli, Elizbar Javidze

Giriş

Azərbaycan və gürcü ədəbi əlaqələri bədii düşüncə ilə yanaşı, elm sahəsində də həmişə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Ötən əsrin 80-ci illərində elmi müstəvidə ən yaxşı dövrünü yaşayan Dilarə Əliyeva (1929–1991) və Leyla Eradze (ლეილა ერაძე, 1933–1998) elmi tandemi müstəqillik dövründə də davam etmişdir. Lakin bu əlaqələr inersiya ilə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığı və şəxsi əlaqələri ilə mümkün olmuşdur. Yəni, ədəbi mühiti şəxsiyyətlər formalaşdırdığı kimi, ədəbi əlaqələri də şəxsiyyətlər formalaşdırır və inkişaf etdirir. Bu mənada, yeni mərhələdə Azərbaycan və gürcü ədəbi mühiti akademiklər İsa Həbibbəyli və Elizbar Cəvidze (ელოზბარ ჯაველიძე, 1937) kontekstində formalaşmışdır.

Akademik İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsi, yaradıcılığı Tiflis ədəbi mühitində formalaşan və inkişaf edən Cəlil Məmmədquluzadənin və onun qələm dostlarının yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Akademik Elizbar Cəvidzenin yaradıcılığı isə bütövlükdə türk ədəbiyyatının, türk estetik düşüncəsinin keçmişinə və bu gününə həsr edilmiş, əsərləri tərcümə olunaraq rus və Azərbaycan türkcəsində çap olunmuşdur. Bu cəhətdən akademik İsa Həbibbəylinin və akademik Elizbar Cəvidzenin yaradıcılığı bir çox nöqtələrdə kəsişir və bir-birini tamamlayır.

Tədqiqat

Akademik İsa Həbibbəylinin Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının Şota Rustaveli adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə əməkdaşlıq etməsi indiyədək bir çox elmi layihələrin reallaşmasına səbəb olmuşdur. Məsələn təkcə əməkdaşlıqla məhdudlaşmamış, Azərbaycan və gürcü ədəbi mühitlərinin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı elmi araşdırmalar yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələnin ən böyük işi kimi *Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli* layihəsi həyata keçirilmiş və bu layihənin nəticəsi olaraq *Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli* adlı fundamental və olduqca dəyərli bir monoqrafiya nəşr edilmişdir. Bu cür layihələr qarşılıqlı olaraq ədəbi şəxsiyyətlərin şəxsi münasibətləri hesabına daha da inkişaf edir və dostluq əlaqələrini zənginləşdirir.

Akademik İsa Həbibbəylinin 2024-cü ildə Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının xarici üzvü seçilməsini, onun Gürcüstan elmi mühitinə inteqrasiyasının, yaradıcılığının çoxistiqamətli, geniş və iki xalq arasındakı dostluq, qardaşlıq münasibətlərinin çağdaş nümunəsi kimi göstərmək olar.

Akademik Elizbar Cəvidzenin elmi fəaliyyəti isə Azərbaycan ədəbi fikri, onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Elə buna görə də o, 1989-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fərmanı ilə “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüşdür.

Ömrünü türk ədəbi-bədii düşüncəsinin araşdırılmasına həsr etmiş akademik E. Cəvidzenin son illərdə Bakıda nəşr edilən kitabları Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinə və dostluq münasibətlərinə yeni nəfəs və yeni rəng qatmışdır. Deyə bilərik ki, elə həmin rənglə də akademik Elizbar Cəvidze öz adını Azərbaycan ədəbiyyatına və Azərbaycan mədəniyyətinə əbədi olaraq yazdırmışdır.

Hələ neçə illər öncə akademik E.Cavelidze *Kitabi Dədə Qorqud* dastanlarını (“დედე ქორქუთის წიგნი”, თბ., 1987) həmkarı Georgi Şaqlaşvili (გორგი შაყლაშვილი) ilə birlikdə gürcü dilinə çevirmiş və 1987-ci ildə Tbilisidə nəşr etdirmişdir. Görünür, bu tərcümə onu daha dərinlərə aparmış və bu dastan üzərində araşdırmalara sövq etmişdir. Aydın ki, bu dastan Azərbaycanda və türk dünyasında bir çox parametrlər üzrə tədqiqata cəlb edilmişdir. Ancaq E.Cavelidze *Kitabi Dədə Qorqudu* bədii-estetik kateqoriya baxımından təhlilə cəlb etmiş, buradakı adət-ənənə və əxlaq kodeksini araşdırmışdır. Yəni Dədə Qorqud və buradakı obrazlar hansı mənəviyyatın, müdrikliyin daşıyıcılarıdır? Türklərin məğlubedilməzliyi, hərbi gücün yenilməzliyi haqqında bu dastan bizə nə deyir?

Tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki: “...Qorqudun özü söhbətə, istərsə də mahnıya başlayır ki, bu da onunla əhəmiyyətli və diqqətəlayiqdir ki, burada bütün Oğuz xalqlarının həyat tərzinin və ənənələrinin onurğa sütunu nəql olunur. Bu tayfanın xalq müdrikliyi, əxlaqi-etik inamı qəhrəmanlıq və igidlik üzrə formalaşmış, görüş dairəsi və ən başlıcası, bu tövsiyələr elə lakonikliklə və sadəliklə verilmişdir ki, bunun oxucuda, istərsə də dinləyicidə bir növ heyranlığa səbəb olmaması mümkün deyil.” (Cavelidze, 2022, p. 6)

Tədqiqatçı *Dədə Qorqud* obrazlarının insan təbiətini, xarakterini öyrənməklə həmin dövrün Oğuz insanının da xarakterini, təbiətini öyrənmiş olur.

Göründüyü kimi, akademik E.Cavelidze *Kitabi Dədə Qorqud* dastanlarını sadəcə tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, həm də araşdırmalarında bu dastana geniş yer vermişdir. Məhz buna görə də akademik İsa Həbibbəyli “Akademik Elizbar Cavelidzenin Füzulinaməsinə” adlı essəsində onun Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yeri belə ifadə etmişdir:

“Elizbar Cavelidze – Mollayı Ruminin Gürcüstan *Məsnəvisi*dir. *Kitabi Dədə Qorqudun* gürcü dilində səslənməsidir. Elizbar Cavelidze – Yunus Əmrənin Kürə qarışıq hekayəsidir. Yenidən doğulan Ruhi Bağdadi təzkirəsidir. Məhəmməd Füzuli – Elizbar Cavelidzenin Azərbaycan sevdasıdır. Gürcü alimin ədəbiyyatda Kərbəlasıdır. Və ya romantik düşüncədə Metex qalasıdır. Akademik Elizbar Cavelidze – Azərbaycanın qədim dostu, Gürcüstanın ədəbiyyatçısı və dilçisidir. Qafqazda şərqsünəşliyin böyük elçisidir. Yorulmaz, vəfalı, tükənməz, səyli...” (Həbibbəyli, 2017a, pp. 3–4).

Akademik İsa Həbibbəyli burada E. Cavelidzenin yaradıcılığının xəritəsini cızmış və qiymətini vermişdir. Akademik E.Cavelidzeni həm də “Azərbaycanın qədim dostu” və “Qafqazda şərqsünəşliyin böyük elçisi” adlandırmışdır.

Elizbar Cavelidze (ელიზბარ ჯაველიძე) 1938-ci ildə Tbilisi şəhərində doğulsa da, uşaqlıq illəri Gürcüstanın soydaşlarımızın kompakt halda yaşadıkları Bolnisi rayonunda keçmiş, elə ilk təhsilini də Bolnisi şəhərindəki orta məktəbdə almış, 1956–1961-ci illərdə İvane Javakhishvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin şərqsünəşliq fakültəsində oxumuş və oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Bütün fəaliyyətini şərqsünəşliq araşdırmalarına həsr etmiş, Q.Tsereteli adına Şərqsünəşliq İnstitutunda kiçik elmi işçi vəzifəsindən baş elmi işçi vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. 1966-cı ildə “Ruhi Bağdadi: həyatı, dünyagörüşü və lirikası” mövzusunda namizədlik, 1975-ci ildə “Cəlaləddin Rumi: dünyagörüşü məsələləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. 1985–1986-cı illərdə *Tənqid* (“კრიტიკა” – “Kritika”) almanaxının və 1986–1990-cı illərdə *Ədəbi Gürcüstan* (“ლიტერატურული საქართველო” – “Literaturuli Sakartvelo”) qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. 1988-ci ildə Tbilisi Dövlət Universitetinin türkoloji kafedrasının professoru və Gürcüstan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 2013-cü ildə isə Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. 1991-ci ildə Gürcüstanın təhsil və elm naziri olmuş, 1995–1998-ci illərdə məcburi şəkildə Almaniyada mühacirət həyatı yaşamış, 1999-cu ildə partiya siyahısı üzrə “Gürcüstanın dirçəlişi” seçki blokundan V çağırış Gürcüstan parlamentinin üzvü seçilmiş, 2004-cü ilə qədər deputat olaraq fəaliyyət göstərmişdir. *Ruhi Bağdadi* (“რუჰი ბაღდადი”, თბ., 1968) adlı ilk kitabı 1968-ci ildə çap olunan, ümumilikdə isə 16 monoqrafiyanın, 300-dən çox elmi məqalənin müəllifi olan Elizbar Cavelidze yaradıcılığının böyük bir hissəsini Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına həsr etmişdir. Elə buna görə də o, 1989-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fərmanı ilə “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına, 2010-cu ildə “David Ağməşənəbeli”, 2013-

cü ildə “Saquramo” ədəbi mükafatlarına layiq görülmüş, 2018-ci ildə “Kakutsa Çolokaşvili” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Akademik E. Cavelidzenin fəaliyyətini iki xalq arasında salınan körpünün ən bariz nümunəsi adlandırmaq olar. Bu körpünün müəyyən təməlləri atılmışdısa da, çağdaş dövrümüzdə dostluq halına məhz İsa Həbibbəyli – Elizbar Cavelidze tandemi ilə gəlmiş və daha da möhkəmlənmişdir.

Akademik Elizbar Cavelidze hələ sovet dövründə az tədqiq olunan mövzulara – türk ədəbiyyatına müraciət etmiş və onu müxtəlif yöndən araşdıraraq bu sahədə öz sözünü demişdir. Bu, həm də gürcü filologiyasında tamamilə yeni bir istiqamət idi. Təsadüfi deyildir ki, akademik E. Cavelidzenin “Türk folklorunun estetikası” mövzusunda apardığı araşdırmaları öz funksionallığı, əhatə dairəsi və yazı üslubu ilə çox əhəmiyyətlidir. Müəllif burada ilk dəfə olaraq, Orta əsrlər yaxın Şərq islamının və türk folklorunun əxlaqi-etik məsələlərini öyrənməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı qədim sivilizasiyanın yaradıcısı kimi ən qədim Şərq və orta əsrlərin Yaxın Şərqinin əxlaqi-estetik düşüncəsinin ümumi mənzərəsini göstərməyə cəhd etmişdir. Gülüş fenomeni Molla Nəsrəddinin, qədim türk xalq eposu *Dədə Qorqudun*, *Koroğlunun* bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, ritual daşlarda həkk olunmuş yazıların estetik-rəmzi əhəmiyyətini araşdırmışdır. Burada yenilik ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı araşdırmalarını estetik kateqoriya üzərindən aparmış, subyektlə obyektin qarşılıqlı estetik münasibətlərini öyrənmiş, qədimliyin özündə də bir müasirlik axtarmışdır. Çünki: “...sənət mütəxəssislərinin düşündüyü kimi, ovçunun gözü ilə görünən bu ov təsvirləri nəinki kor-koranə təqlid və kortəbii xarakter daşıyır, eləcə də təsvir planının müəyyən plan və mülayimliyə və bədii qanuna tabe olur” (*İstoriya Esteticheskoy Mysli*, I, 1985, p. 48). Bu mənada, folklorda olan təsvirlər böyük əhəmiyyət daşıyır və hər birinin mənası vardır. Yəni gülüş təkcə sevinc və xoşbəxtliyin ifadəsi deyil, həm də insan bədii düşüncəsinin müxtəlif şəkildə təzahür formalarıdır.

İnsanın təbiəti onun xarakterinə uyğun dəyişkən və müxtəlifdir. Tədqiqatçı Molla Nəsrəddin ləti-fələrindəki gülüşün xarakterini açmağa, buradakı məntiqi ardıcılığı təyin etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Tədqiqatçı dünya filosofları Platon, Aristotel və başqalarının gülüşlə bağlı fikirlərinə istinad edərək Molla Nəsrəddin gülüşünün xarakterini açmışdır. Bu zaman o, Azərbaycan və türk tədqiqatçılarına da istinad etmişdir. Belə bir fikrində haqlı görünür ki: “İndi türk folklorunda gülüşün belə hər şeyə qadir gücü nə vaxt qazandığını dəqiq müəyyən etmək çətindir. Amma yəqin ki, mənim fikrimcə, bu, XIII əsrdə, Osmanlı türklərinin – Oğuzların kiçik qolu olan əcdadlarının monqollardan geri çəkildiyi zaman baş vermişdir və onlar Şimali İran və Azərbaycan üzərindən Kiçik Asiyaya gələrək Səlcuq sultanlığının hərbi xidmətinə qədəm qoymuş, taleyini əbədi olaraq onlarla bağlamışlar və Səlcuq xalqının həyat dövrünə əqli olaraq qarışmışlar” (Cavelidze, 2024, p. 7).

Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun sabiq direktoru, tanınmış tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas akademik Apollon Silaqadze (აპოლონ სილაგაძე, 1942–2017) onu “Gürcü türkologiyasının lideri” adlandırmışdır (Cilaqadze, 2017, p. 5). Bunu E. Cavelidzenin elmi fəaliyyəti də təsdiq edir. Onun *Türk ədəbiyyatı mənbələrindən, I: Cəlaləddin Rumi* (*У истоков турецкой литературы, I, Джелал-ед-дин Руми* (вопросы мировоззрения), Тб., 1979), *Türk ədəbiyyatı mənbələrindən, II: Yunus Əmrə* (*У истоков турецкой литературы, II, Юнус Эмре*, Тб., 1985), *Türk ədəbiyyatı mənbələrindən, III: Aşıq Paşa* (“თურქული ლიტერატურის სათავეებთან, III აშიკ ფაშა”, 2013) monoqrafiyaları fundamentallığı ilə seçilir. O, bu əsərlərdə həm də sufizm problemini araşdırır ki, bunun da böyük əhəmiyyəti vardır.

A.Silaqadze E.Cavelidzenin araşdırmalarının janrı, forma, versifikasiya cəhətdən yeni bir istiqamət olduğu fikrindədir: “Elizbar Cavelidze üçün hər şeydən əvvəl, əgər belə demək mümkündürsə, sevimli mövzu vaxtilə bütün Yaxın Şərqdə həyatın praktik olaraq bütün sahələrində hökmranlıq edən fəlsəfi-dini axını olan sufizmdir ki, bu da orta əsrlərdə Yaxın Şərqin mədəni, estetik, əxlaqi, siyasi və sair düşüncəsinin məhək daşını təşkil edirdi” (Cilaqadze, 2017, p. 5).

Akademik E.Cavelidze bu əsərlərində klassik divan ədəbiyyatının bütöv mənzərəsinin müxtəlif tərəflərini, problemlərini tədqiq etmiş, xalq-dərvişlik ədəbiyyatının təşəkkülü məsələlərini elmi-nəzəri şəkildə araşdırmağa nail olmuşdur. Bu araşdırmalarda orta əsrlərin dini-fəlsəfi, estetik düşüncə tərzilə əlaqədar məsələlər, eləcə də zaman və məkan, ruh və bədən, mütləq gerçəklik, dünya-axirət, həyat və ölüm kimi komponentlər elmi-nəzəri həllini tapır. Akademik A.Silaqadze bu fikirdədir ki,

bu cəhətdən E.Cavelidze müasirlərindən bir qədər fərqlənmişdir. Onun fikrincə, E.Cavelidze bu problemlərin təhlili və qənaətləri ilə sufizmin tədqiqi sahəsində yeni mərhələ yaradır: “Yalnız bir elmi faktı qeyd edirik: əgər indiyədək sufizmin məşhur tədqiqatçıları (D.Makdonald, Y.Bertels, M.F.Köprülü, Z.Quluzadə və b.) sufizmi panteistik təlim, doktrina hesab edirdilərsə, Elizbar Cavelidze bu fikri rədd etdi və panteizmi sufizmin əsası olaraq müəyyən etdi” (Cilaqadze, 2017, p. 6).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan poeziyası tarixən bütün dünya xalqları kimi, qonşu və qardaş gürcü xalqının da nəzər-diqqətini daim özünə cəlb etmişdir. Təsədüfi deyil ki, gürcü ziyalıları hələ XVI–XVII əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycan poeziyasını həm öz ana dillərinə tərcümə edir, həm də öz əlifbaları ilə yazıya köçürür və ondan istifadə edirdilər. Həmin əlyazmaların bir çoxu indi də akademik S. Canaşiya adına Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində və akademik K. Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır. Bu yazıların içərisində dahi söz ustası Füzulinin lirik əsərləri də çoxdur. Bu da onu göstərir ki, Füzuli gürcü xalqının da sevə-sevə oxuduqları sənətkarlardandır (Çobanov, 1973).

XX əsrdə qardaş gürcü xalqının ziyalılarının və ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatının gürcü dilinə tərcümə edilməsinə, tədqiqinə və təbliğinə olan marağı demək olar ki, qat-qat artmışdır. Bu sahədə Elizbar Cavelidzenin əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dahi Füzulinin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri dünyanın bir çox ədəbiyyatşünaslarının tədqiqat obyektinə olduğu kimi, gürcü şərqşünası Elizbar Cavelidzenin də elmi tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Professor Bədirxan Əhmədli Azərbaycan–gürcü elmi düşüncəsinin bu iki böyük simasının — akademik İsa Həbibbəyli və akademik Elizbar Cavelidzenin — elmi görüşlərinin və elmi əlaqələrinin təməllərinin atılması haqqında bu fikirdədir ki, XX əsrin sonlarında müstəqillikdən sonra hər iki ölkədə bu ədəbi əlaqələr itməyə doğru getmişdi: “İsa müəllim uzun illərdən bəri unudulan ədəbi əlaqələrin formalaşmasında məhək daşı olan bu görkəmli alimin yaradıcılığına yaxşı bələd olduğundan onun əsərlərinin nəşri vəziyyəti ilə maraqlandı və bu əsərlərdən bəzilərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsini və nəşrini təklif etdi...” (Əhmədli, 2017). Və bu görüşün nəticəsi olaraq, E. Cavelidzenin 1972-ci ildə Tbilisidə nəşr olunmuş *Məhəmməd Füzuli: Həyatı. Mühiti. Yaradıcılığı* (“ფუზული”, თბ., 1972) kitabı 2017-ci ildə Bakıda Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən “Elm və təhsil” nəşriyyatında Mirzə Məmmədovun tərcüməsi və professor Bədirxan Əhmədlinin redaktorluğu ilə nəşr edildi (Literature.az, 2017).

Qeyd edək ki, akademik Elizbar Cavelidzenin dünya ədəbiyyatını öz nadir söz inciləri ilə bəzəmiş XVI əsr görkəmli Azərbaycan şairi, söz sənətinin dahi ustası Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş həmin *Füzuli* (“ფუზული”) adlı monoqrafiyası 45 il əvvəl — 1972-ci ildə “Nakaduli” Gürcüstan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı “Görkəmli adamların həyatından” seriyasından 5 min tirajla çap edilərək gürcü oxucularının ixtiyarına verilmişdir. Bu nəşr barədə oxuculara məlumat verən professor Məddət Çobanov yazır ki, “19 bölmədən ibarət olan monoqrafiya bədii söz ustası M. Füzulinin sənətkarlığına həsr olunmuş ‘Söz ustası’ bölməsi ilə başlayır. Müəllif burada şairin yaradıcılığından götürdüyü nümunədə deyilir:

‘İlahi feyzdən bir xəzinədir söz,
Tükənməz sərf qısdıqca damədam.
Məcəzi şahların gənci deyil bu
Ki, bir həbə götürdükdə ola kəm’.”

— bədii söz sənətinin nadir ustası M.Füzulinin mahir sənətkarlığını və onun söz sənətinə olan baxışlarını yığcam və aydın şəkildə təhlil etmişdir” (Çobanov, 1973).

Monoqrafiya daha sonra ardıcıl olaraq “Əfsanə və gerçəklik”, “Soruşa-soruşa Bağdada gedərsən”, “Bərpa olunmuş həyat lövhələri”, “Şairin anadan olması”, “Şairin ölümünün öyrənilməsi”, “Həqiqi şair aləmi yaxşı bəzər”, “Məhəbbət əfsanəsi”, “Əlyazmaları qalır”, “Ehtiyatçı ödəyə bilmir”, “Dərd dağılır”, “Şeir var ki, həyatı əks etdirir”, “Məhəbbət səndən güclüdür”, “Müdrək əli və cahil ağı” (Rində–Zahid), “Leyli və Məcnun əhvalatı”, “Şairin ibadəti” kimi bölmələrlə davam edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən olan Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, həyatı ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən üç yüz ildən çoxdur ki, öyrənilir və araşdırılır. Bu mənada, onun həyatı və

yaradıcılığının elə gizli, öyrənilməmiş yeri qalmamışdır. Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı deyil, dünya ədəbiyyatşünaslığında da (rus, gürcü, türk, qazax, özbək, alman, ingilis və s.) onun ədəbi irsi araşdırma obyektinə olmuşdur. Ona görə də milli arealdan kənarda aparılan araşdırmalar həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu cəhətdən E. Cavelidzenin *Məhəmməd Füzuli: Həyatı. Mühiti. Yaradıcılığı* monoqrafiyasını həm füzulışünaslıqda, həm də Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrində yeni və çox qiymətli bir səhifə hesab etmək olar.

“Müəllif bu monoqrafiyanı özünəməxsus bir üslubla yazmışdır. Bu da onun özündən əvvəlki tədqiqatları təkrar etməməsi ilə əlaqədardır.” – qənaətində olan professor Mədəd Çobanov qeyd edir ki, “yuxarıdakı bölmələrdən göründüyü kimi, müəllif, hətta, monoqrafiyanın ayrı-ayrı başlıqlarında belə poetik xüsusiyyətləri saxlamışdır. Bu da oxucuya çox yaxşı təsir bağışlayır” (Çobanov, 1973).

Akademik E.Cavelidzenin *Məhəmməd Füzuli: Həyatı. Mühiti. Yaradıcılığı* araşdırması yazı üslubu, tədqiqat diapazonu ilə bir qədər seçilir. Belə ki, tədqiqatçı Füzuli yaradıcılığını dərinlən başa düşmək üçün onun mühiti və dövrünü də öyrənir. Monoqrafiyanın formasında da müəyyən yenilik var idi; tədqiqatçı akademik yazı üslubu ilə həyat və yaradıcılıq elementlərini, hadisələrə münasibətdə sərbəstliyi birləşdirər bilib və kiçik bir araşdırmada şairin həm həyatı, mühitini, həm də yaradıcılığını konseptual şəkildə araşdırmışdır. Demək lazımdır ki, sovet dövründə yazdığı tədqiqat işlərində də E.Cavelidze eyni yol ilə getmişdir ki, bu da tədqiqatçıya müəyyən sərbəstliklər vermişdir. Məlumdur ki, hər hansı bir şairin, yazıçının yaradıcılığını öyrənərkən onun dövrünü, mühitini də araşdırmaq lazım gəlir. E.Cavelidze də belə etmişdir; XV–XVI əsr Füzuli dövrünü öyrənmək üçün müxtəlif mənbələrə baş vurmuş və müsəlman aləminin mədəni həyatında Bağdadın yerini və mövqeyini müəyyən etməyə çalışır.

“Füzulışünaslar və filoloqlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən kitab”ı “Füzulışünaslığa yeni bir hədiyyə” adlandıran professor Mədəd Çobanov yazır ki, “şairin (M. Füzulinin – M. Ç.) həyat və yaradıcılığı, onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri, o dövrdə Şərqdə böyük mədəni mərkəz olan Bağdad şəhərində M.Füzulinin Azərbaycan dilində yazıb-yaradan şairlərin ədəbi məktəbində göstərdiyi fəaliyyəti və s. haqqında da əsərin yuxarıda göstərilən ayrı-ayrı bölmələrində ətraflı məlumat verilmişdir. Bu da kitabın məziyyətini xeyli artırır” (Çobanov, 1973).

Tədqiqatçı həmin dövrdə Bağdadın Şərqi mühüm mərkəzlərindən birini təşkil etdiyini, burada Şərqi təfəkkür tarixində məşhur olan alimlərin yaşadığını xüsusi qeyd edir. Baxmayaraq ki, M. Füzuli öz şeirlərində yaşadığı dövrdə poeziyanın qədr-qiyəmətinin bilinmədiyindən də söhbət açır (“Qədirsizdir bizim vilayətdə, / Ruha şadlıq verən gözəl əsar” və yaxud “Bir dövrdəyəm ki, nəzm olub xar, / Əsar bulub kəsadi-əsar”), lakin tədqiqatçı bu fikirdədir ki, bu dövrdə Bağdadda ədəbiyyata, mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirilirdi. O, yazır: “Doğrudur, Füzulinin dövründə Bağdadın mədəni məişəti özünün qədimlərdə olan zəngin ənənələrindən geri qalırdı, lakin bu dövrdə də o, Şərqi şəhərlərini sənətin müxtəlif sahələrində arxada qoyurdu. XVI əsrin Bağdadında kifayət qədər güclü ədəbi məktəb mövcud idi. Başqa şeyləri bir yana qoyaq, bundan öz-özlüyündə Füzulinin poetik irsi xəbər verir” (Cavelidze, 2017, p. 23).

Tədqiqatçı bu fikrini möhkəmləndirmək üçün mənbələrə müraciət edir və Bağdad ədəbi dərnəklərində yetişən Füzulinin müasirlərinin, dövrün təzkirəçilərinə istinadən adlarını çəkir. Buradan aydın olur ki, bu dövrdə yazıb-yaradan Fəqiri, Sadiq, Ruhi, Kiram, Bağdadlı Qılıç bəy, Tənha bəy, Mövlənə Huş, Kəlai, Zaei, Kəlam, Hazan, Mir Qədri, Hasir, Zəmir, Əli, Şəmsi Bağdadi kimi şairlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində yazıb-yaratmışdır. Tədqiqatçı bu şairlərdən bəzilərinin üzərində geniş dayanır və M. Füzuli yaradıcılığına təsir edəcək müasirlərinin yaradıcılığını da dəyərləndirir. Onlardan biri Əhdi Bağdadının yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də bir səlnaməçi olduğunu xüsusi qeyd edir. Bu çox vacibdir, həm də ona görə ki, M.Füzulinin oğlu Fəzlinin şeirlər yazdığını bizə çatdıran yeganə təzkirəçidir və məhz onun sayəsində biz Fəzlinin şeirlər yazdığını öyrənirik.

Akademik E.Cavelidze şairin doğum tarixi və yeri barədə də müzakirə açır və müəyyən fikirlər söyləyir. Doğum tarixi ilə bağlı qəti bir qərara gələ bilməsə də, 1498-ci il üzərində dayanır. Demək lazımdır ki, bu tarixi Azərbaycan alimi Həmid Araslı ortaya qoymuş və digər şərqşünaslar kimi, E.Cavelidze də bununla razılaşmışdır. Ümumiyyətlə, M.Füzuli ilə bağlı araşdırmalarda Azərbaycan alimlərinin özünəməxsus rolu vardır və bir çox tədqiqatçılar kimi, E.Cavelidze də bir çox məsələlərdə bu fikirlərlə razılaşmaya bilmir.

Akademik Elizbar Cavelidze M.Füzulinin təxəllüsü barədə də müəyyən fikir söyləyir və bu zaman onun öz yazdıqlarına əsaslanır. Onun yazdığına görə, Məhəmməd “poeziya kəhkəşanında kəhər atını çapanda” özünə uyğun gələn təxəllüs axtarmağa başlayır və bu zaman “Füzuli” təxəllüsünü seçir. Şairin həyatını təsvir edərkən qəsidələrinə müraciət edərək bu qəsidələrdə ömürlüyünün bəzi səhifələrini açır. Məsələn, Bağdadın qazisinə həsr etdiyi qəsidədə yazdığı “Sən mənim cəzalanmağım barədə hökm veribsən, sözsüz ki, onun yenidən baxılmasına lüzum yoxdur” sətirlərinə əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlir: “Şair işdən gərək ki, Səfəvilərin hökmranlığı dövründə çıxarılıb. Hər halda Osmanlılar Bağdada hökmranlıq edən vaxtlar Füzuli işsiz qalmışdı və böyük ehtiyaclar içində idi. O, Osmanlı əyanlarının könlünü almağa cəhd göstərir və onlara gözəl qəsidələr həsr edir ki, bunlarda da özünün iqtisadi sıxıntıların, cəfali həyatını dəfələrlə qeyd edir” (Cavelidze, 2017, p. 39).

Tədqiqatçı bunu yazarkən şairin qəsidələrinə – sədrəzəm İbrahim Paşaya, Nişancı Paşa Cəlal Çələbiyə, Ayaz Paşaya, qazışəker Qazi Çələbiyə, Üveys Paşaya və başqa türk əyanlarına yazdığı tərif dolu qəsidələrə əsaslanırdı. Lakin buna baxmayaraq türk sultanlarının Füzuliyə o qədər də diqqət yetirməməsi, çox nadir hallarda ona cüzi lütfkarlıqlar göstərilməsini də ortaya çıxarır. Bu cür lütfkarlıqlardan biri də Sultan Süleyman Qanuniyə yazdığı qəsidə və Sultanın ona 9 axça təqaüd təyin etməsidir. Tədqiqatçının fikrincə, böyük cəfa və cəhdlərdən sonra şair hər halda istəyinə nail olur və 9 axça təqaüd almaq barədə Sultanın məktubunu almaq şairi “həddindən artıq fərəhləndirir”. Lakin Şikayətnamedən də məlum olduğu kimi, şairin sevinci uzun sürmür və məmurlardan çəkdiyini satirik, ironik şəkildə ifadə edir.

Akademik E.Cavelidze Füzulinin qəzəllərini də təhlil edərək onu bir qəzəl ustası, məhəbbət şairi kimi də göstərir. Onun araşdırmasında *Leyli və Məcnun* poemasına ayrıca yer verilir, ərəb mənbələrinə də müraciət edərək rəvayətlərdə bu eşq dastanının hansı şəkildə ifadə olunduğunu təhlil edir. Məsələn, bir ərəb rəvayətində Leyli ilə Məcnunun görüşünü təsvir edərkən yazır: “Başqa rəvayətə görə, Leylinin gözəlliyi barədə xəbəri eşidən gənc onu görmək arzusunda olur və Leylinin öz rəfiqələri ilə baş çəkdiyi xanım Kərimənin ailəsinə gedib-gəlməyə başlayır. Bir gün onlar bir-birilə görüşürlər. Qeys qadınları qonaq etmək üçün dişi dəvə kəsir və beləcə bir neçə gün şadyanalıq edirlər” (Cavelidze, 2017, p. 107).

Gürcü türkoloq alimi, akademik Elizbar Cavelidzenin 1972-ci ildə Tbilisidə nəşr olunmuş *Məhəmməd Füzuli: Həyatı. Mühiti. Yaradıcılığı* (გუზული, თბ., 1972) kitabının 2017-ci ildə Bakıda “Elm və təhsil” nəşriyyatında Azərbaycan dilində nəşrindən (Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 144 p.) bir il sonra, 2018-ci ildə onun 1968-ci ildə Tbilisidə gürcü dilində nəşr olunmuş *Ruhi Bağdadi: həyatı, dünyagörüşü, lirikası* əsəri (რუჰი ბაღდადი, თბ., 1968) gürcü dilindən tərcümə olunaraq yenə Bakıdakı “Elm və təhsil” nəşriyyatında Azərbaycan dilində çap edilmişdir. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə Azərbaycan dilində nəşrinə məsləhət bilinmiş əsəri gürcü dilindən M.Məmmədovlu tərcümə etmiş, elmi redaktorları A.Musayeva və B.Əhmədli; elmi məsləhətçi və ön sözün müəllifi akademik İ. Həbibbəyliyədir.

Akademik Elizbar Cavelidzenin *Ruhi Bağdadi: həyatı, dünyagörüşü, lirikası* əsəri daim Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. “Azərbaycan elmi dairələrin 2018-ci ildə komparativistikaya aid marağın bir qədər zəif olması fonunda” gürcü türkoloq alimi, akademik Elizbar Cavelidzenin *Ruhi Bağdadi: həyatı, dünyagörüşü, lirikası* əsərinin Azərbaycan dilinə çevrilərək ictimaiyyətimizə təqdim edilməsinin xüsusi maraq doğurduğunu qeyd edən professor Salidə Şərifova yazır ki, “Azərbaycan şairi R. Bağdadi yaradıcılığının ətraflı şəkildə ilk dəfə tədqiqata cəlb edilən, sufilik və hurufilik təriqətlərinə münasibət bildirilən monoqrafiyada XVI əsr türk poeziyasının qızıl əsr hesab edilməsi faktı müəllif tərəfindən vurğulanmışdır” (Şərifova, 2019, pp. 343–347).

E. Cavelidze qeyd edir: “XVI əsr divanının çoxsaylı şairləri arasında yalnız bir neçəsi gözəl və həqiqi yaradıcı olaraq bizə yararlı ola bilər. Belə ki, onlar müasirlərindən yüksəkliklərə qalxdılar və özlərinin dəsti-xətti ilə türk milli kolorotini əks etdirən bir sıra əsərlər yaratdılar” (Cavelidze, 2018, p. 31).

“Əsər xüsusi maraq doğursa da, kitabda Azərbaycan və ümümtürk ədəbiyyatına qarşı qəsd buraxılmış mənfi elmi tezislər təəssüf doğurur” (Şərifova, 2019, pp. 343–347) – qənaətinə gələn pro-

fessor Salidə Şərifova bir sıra nöqsanları xatırlatmaqla yanaşı, əsərin xeyli sayda müsbət məziyyətlərini sadalayır. Qeyd edir ki, Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığını ilk dəfə ətraflı şəkildə tədqiq etmiş E.Cavelidze onun “orta əsrlərin türk divan qəzəlinin ən yaxşı ustadları arasında layiqli yer” (Cavelidze, 2018, p. 195) tutmasını vurğulayır, şairin 17 bənddən ibarət olan, mefailü, mefailü failün vəznində qələmə alınmış “Tərkibənd”i haqqında yazır: “Üç əsr ərzində bu şeirə üç yüzdən artıq nəzirə yazılıb, lakin heç bir şair Ruhi Bağdadinin yüksəkliyinə qədər ucala bilmədi” (Cavelidze, 2018, p. 197).

Əlbəttə, akademik E.Cavelidze ilə əlaqələr onun *Məhəmməd Füzuli: Həyatı. Mühiti. Yaradıcılığı* və *Ruhi Bağdadi: həyatı, dünyagörüşü, lirikası* monoqrafiyalarının nəşri ilə bitməyib, akademik İ.Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə onun yeni əsərləri də çapa hazırlanır.

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli 1949-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Danzik kəndində müəllim ailəsində anadan olmuş, 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialının dil-ədəbiyyat fakültəsini Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

1971-ci ildən Şərur rayonunda Danzik kənd orta məktəbində müəllim, 1975-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində müəllim, dosent, 1991–1996-cı illərdə elmi işlər üzrə prorektor işləmiş, 1996–2013-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsində çalışmışdır. Filologiya elmləri doktoru (1996), professor (1997), Azərbaycan Respublikasının Əməkdar elm xadimi (1999), Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü, Atatürk Kültür, Dil və Tarix Qurumunun müxbir üzvüdür. “Şöhrət” (2007) və “Şərəf” (2009) ordenləri ilə təltif olunub.

2003-cü ildə AMEA-nın həqiqi üzvü, 2013–2019-cu illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, 2019–2020-ci illərdə birinci vitse-prezidenti, 2020–2022-ci illərdə yenidən vitse-prezidenti seçilmişdir. 2022-ci ilin oktyabr ayından isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidentidir.

Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvüdür. Birinci və ikinci çağırış Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı seçilmiş, 1998–2005-ci illərdə Beynəlxalq münasibətlər və insan hüquqları komissiyasına rəhbərlik etmişdir. 2005–2024-cü illərdə III, IV, V və VI çağırış Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı olmuş, Elm və təhsil komitəsinə rəhbərlik etmişdir. 2015-ci ildən Milli Məclisin Toponimiya Komissiyasının sədridir.

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının *Terminologiya*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının *Məruzələr*, *Elm və həyat*, AMEA Humanitar Elmlər Bölməsinin *Filologiya və sənətşünaslıq*, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun *Poetika.izm*, *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq* jurnallarının baş redaktorudur.

Ədəbi cərəyanlar, ədəbi növlər və janrlar üzrə tədqiqatlar aparmış, ilk dəfə satiranın ədəbi növ, erkən realizm, postmodernizm, akademizm, magik realizmin isə ədəbi cərəyan olduğunu müəyyən etmişdir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında təkmetodlu ədəbiyyatdan çoxmetodlu bədii metoda keçid prosesinin baş verdiyini irəli sürmüş, Azərbaycançılıq, Azərbaycan ədəbiyyatının dövrəşdirilməsi və molla-nəsrəddinçilik konsepsiyalarını hazırlamış, XIX–XXI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair çoxsaylı tədqiqatları görkəmli alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında böyük xidmətləri olan fədakar alimlərimizdənədir. AMEA-nın professoru, filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın vurğuladığı kimi, “elmi fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığına aid vacib bir sıra problemlərə daha geniş yer ayıran akademik İ.Həbibbəyli öz tədqiqatlarında Azərbaycan bədii irsinin qorunması, digər xalqlar tərəfindən Azərbaycan bədii nümunələrinin mənimsənilməsi və ədəbiyyatdan Azərbaycan xalqına qarşı istifadə edilməsi ilə mübarizə aparıcı yer tutur. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə İ.Həbibbəylinin fəaliyyəti onun AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəhbəri və AMEA-nın akademik adı alması anından onilliklər əvvəl başlamışdır. Akademik İ.Həbibbəylinin Azərbaycan bədii irsini qoruması cəhdləri onu, bir tərəfdən Orta əsr Azərbaycan yazarlarının yaradıcılıqlarını hərtərəfli təhlilinə (ədəbiyyat məsələləri ilə yanaşı fəlsəfi problemlərin təhlili), digər

tərəfdən isə Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin tədqiqinə sövq etmişdir” (Şərifova, 2019, pp. 4–16).

Professor Salidə Şərifova daha sonra yazır: “Akademik İ.Həbibbəyli ədəbiyyat vasitəsilə Azərbaycan tarixinin süni dəyişdirilməsi ilə də mübarizə aparır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu problemlərini araşdırması zamanı İsa Həbibbəyli Ümummilli lider Heydər Əliyev obrazının ədəbiyyatda əksinə və vətənpərvərlik lirikasının əhəmiyyətinə önəmli diqqət yetirmişdir. Akademik İ. Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyan və janrların inkişafının, ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin tədqiqinə elmi əsərlərində geniş yer ayırmışdır. İsa Həbibbəyli Müstəqil Azərbaycan ədəbiyyatının qarşısında duran vəzifələrin, keçdiyi inkişaf mərhələlərin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişdir” (Şərifova, 2019, pp. 4–16).

Akademik İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyətində Tiflis və Tiflis ədəbi mühiti ayrıca rol oynamışdır. Məsələn burasındadır ki, onun tədqiqatlarının böyük bir hissəsi Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığına həsr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadə isə Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş, ömrünün böyük bir hissəsi Tiflisdə keçmiş və bu ədəbi mühitdə yazıb yaratmışdır. *Şərqi-Rus* qəzetindəki fəaliyyəti, ilk hekayəsi “Poçt qutusu”nun çap olunması, Ömər Faiq Nemanzadə ilə birgə *Qeyrat* mətbəəsini işə salmaları və nəhayət Şərqi-Rusun ilk satirik mətbuat orqanı *Molla Nəsrəddinin* buradan həyata vəsiqə alması və s. onu bu ədəbi mühitlə təkcə yaxın etməmiş, həm də bu mühitin bir parçası etmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli ancaq Cəlil Məmmədquluzadənin irsini tədqiq etməmiş, həm də ilk dəfə olaraq nəsil şəcərəsini tərtib etmişdir. Ədibin 4 cildlik *Əsərlərini* Bakıda (2004), 2 cildlik *Seçilmiş əsərlərini* Naxçıvanda (2009), əsərlərindən seçmələri Rusiyada (1999), Pakistanda (2004), Misir Ərəb Respublikasında (2008), Macarıstanda (2011), Litvada (2017), Bolqarıstanda, Özbəkistanda, Tacikistanda (2019) və başqa ölkələrdə nəşr etdirmişdir. Mirzə Cəlilin nəslinin Fransa və İrandakı davamçılarını tapmış (1992–1998), Polşadakı varislərinin Bakıya səfərini təşkil etmişdir (2019).

Akademik İsa Həbibbəyli C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığını araşdırarkən dafələrlə Gürcüstanda olmuş, həm Qori seminariyasının fəaliyyəti, həm də Tiflis ədəbi mühitində C.Məmmədquluzadənin ömür yolu və yaradıcılığı haqqında ona aid bir çox arxiv materiallarını ilk dəfə üzə çıxarmış və məlum etmişdir. “Qori seminariyası və Naxçıvan ziyalıları”, “Çernyayevski və Naxçıvan ziyalıları”, “Qori seminariyasında Puşkin günləri”, “Maarif tariximizin elmi sənəməsi” və s. məqalələrində Qori seminariyası və Gürcüstan maarif mühitinin müxtəlif problemləri ilə bağlı apardığı araşdırmalar yeni bir istiqamət idi. Qori və Tiflis arxivlərində Azərbaycan maarif mədəniyyətində aid bir çox faktların və sənədlərin tapılıb üzə çıxmasında akademik İsa Həbibbəylinin böyük xidmətləri vardır. Məsələn, onun araşdırmaları nəticəsində məlum olmuşdur ki, M.Şahtaxlı 1891-ci ilin iyun ayından etibarən *Kaspi* qəzetinə redaktorluq etmişdir (Həbibbəyli, 2007, p. 146).

Tədqiqatçı *Şərqi-Rus* qəzetinin redaktoru M.Şahtaxlıya aid araşdırmalarında həm yeni sənədlər, faktlar üzə çıxarır, həm də onun fəaliyyəti haqqında müəyyən elmi qənaətlərə gəlir. M.Şahtaxlının yaradıcılığı və fəaliyyətinin Tiflis dövrü ilə bağlı yazır: “Məhəmmədəğa Şahtaxlı 1902-ci ildə həyatında dördüncü dəfə Tiflisə qayıtmışdır. Bu dəfəki qayıdış artıq düşünülmüş, məqsədyönlü əməli fəaliyyətə istiqamətlənmişdi” (Həbibbəyli, 2007, p. 149). Tədqiqatçının araşdırmalarından o da məlum olur ki, M.Şahtaxlı *Şərqi-Rus* qəzetini nəşr etmək üçün Şahtaxlı kəndindəki ata mülkünün özünə aid olan hissəsini on səkkiz min manata satıb Tiflisdə “mətbəə sazılmağa” sərf etmişdi. Bu tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, ədib “...mətbəənin çap makinalarını Moskvada alman firmasının vəkili Millerin vasitəsilə əldə edib Tiflisə gətirtirmiş, bundan sonra şriftləri, hərflər kassalarını Tiflisdə Sadovaya küçəsində yerləşən alman *Mader* tökməxanasında hazırlatmışdır” (Həbibbəyli, 2007, p. 151). Bu cür detallı araşdırma yalnız arxiv sənədləri və faktları sayəsində mümkün olmuşdur.

Akademik İsa Həbibbəylinin C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalarında Gürcüstan mövzusu mərkəzi xətt kimi keçir. Bu, təkcə ədibin Tiflis arxivlərindən əldə edilən tərcümeyi-hal materiallarında, fakt və sənədlərdə deyil, həm də bu mühit kontekstində düşünməsi və hərəkət etməsi baxımından əhəmiyyətli idi. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının mahiyyəti, xarakteri, əsərlərinin ideyası, obrazlarının təhlili ilə yanaşı, onun tərcümeyi-halının ən kiçik səhifəsi də əhəmiyyətli və gərəklidir. Bu cəhətdən akademik İsa Həbibbəylinin ədibin Qori seminariyasındakı

tələblik illərinə aid yeni materialları əldə etməsi olduqca əhəmiyyətlidir və elmi dövryyəyə yeni faktlar gətirir. Ona qədər C.Məmmədquluzadənin ömrünün bu illəri detallı şəkildə öyrənilməmişdir.

Bu araşdırmalardan məlum olur ki, C.Məmmədquluzadə Qori seminariyasında A.O.Çernyaevski, D.D.Semyonov, N.N.Novospasski, N.O.Lomouri, eləcə də azərbaycanlı müəllimlər Mirzə Əbdüssəlam Axundzadə, Səfərlə bəy Vəlibəyov kimi adlı-sanlı pedaqoqlardan dərslər almış, onların ədəbi, maarifçi, pedaqoji görüşlərindən faydalanmışdır (Həbibbəyli, 2017b, p. 131).

O da aydın olur ki, seminariyada keçirilmiş mədəni-kütləvi tədbirlərdə gənc Cəlil yaxından iştirak etmiş, inşa və tərcümə dərslərində bacarığını yaxşı nümayiş etdirmişdir. Tələbə Cəlilin sınaq dərslərinin icmalını arxivdən əldə etməsi tədqiqatçıya belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir: “Cəlil Məmmədquluzadənin Qori seminariyasının nəzdindəki ibtidai məktəbdə pedaqoji təcrübə keçirərkən 29 sentyabr 1886-cı il tarixdə hazırladığı sınaq dərslərinin icmalının yüksək dərəcədə yazı vərdişlərinə yiyələndiyini, ən müasir pedaqoji prinsiplərə malik olan cavan pedaqog kimi formalaşdığını əyani şəkildə nümayiş etdirir” (Həbibbəyli, 2017b, p. 131).

Bu cür qənaətə ancaq faktların sayəsində, sənədlərin dili ilə gəlmək mümkün olardı ki, tədqiqatçı da məhz belə edir və Gürcüstan Xalq Maarif Muzeyindən C.Məmmədquluzadənin sınaq dərslərinin icmalını əldə edərək yekun nəticəyə gəlir. Qafqaz Təhsil Dairəsinin o dövrə məxsus sərəncamlarını araşdıran tədqiqatçı onu da müəyyən edir ki, D.D.Semyonovun seminariyaya direktorluğu dövründə dərslərində yüksək nəticələr əldə edən Cəlil mütərəqqi, demokratik ideyalılığına görə direktorluqdan uzaqlaşdırılan D.D.Semyonovdan sonra seminariyada qadağalar çoxaldığından, sərt rejim tətbiq edildiyindən Cəlilin təhsil göstəriciləri aşağı düşmüşdür. 1887-ci il yanvarın 16-da şəhərdəki konsertdən sonra yataqxanaya gec gəldiyinə görə ona töhmət verilməsi də əslində bir bəhanə olmuşdu, həqiqətdə isə C.Məmmədquluzadə Qori seminariyasında ciddi təkamül prosesi keçirmiş və onun buradakı tələblik illəri yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin *Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri* (Bakı: Azər nəşr, 1997) kitabı fakt və sənəd zənginliyi ilə olduqca əhəmiyyətlidir. Bu faktların, sənədlərin böyük bir hissəsi Gürcüstan arxivlərindən əldə edilmiş və ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq elmi dövryyəyə daxil edilmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə ilə yanaşı, Məhəmməd Tağı Sidqi, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Məmməd Səid Ordubadi, Eynəli bəy Sultanov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Ələkbər Qərib və başqalarının da naməlum əsərlərini tapmış və ilk dəfə nəşr etdirmişdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin elmi araşdırmalarında olduğu kimi, fəaliyyətində də qardaş Gürcüstan faktoru əsas rol oynamışdır. Akademik E.Cəvelidzenin hələ sovet dövründən türk və Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında apardığı araşdırmalar müəyyən dərəcədə qarşılıqsız qalmışdı. O isə hələ sovet dövründə Səməd Vurğun – Georgi Leonidze dostluğunun elmdəki davamı Dilarə Əliyeva – Leyla Eradze tandemini yeni mərhələdə davam etdirdi. B.Əhmədlinin yazdığı kimi: “...vaxtilə Dilarə Əliyeva ilə Leyla Eradzenin simasında ədəbi ilişkilər sonrakı mərhələdə, demək olar ki, yaddan çıxmış, yaxud əvvəlki səviyyədə davam etməmişdi. Halbuki Azərbaycan və gürcü xalqlarını birbirinə bağlayan ortaq siyasi, iqtisadi, ədəbi-mədəni amillər yetərincədir. Bunu bir qədər də irəliyə aparmaq yeni nəsillərin zərurəti, öhdəsinə düşür. Görünür, buna görə akademik İsa Həbibbəyli bu dostluğu davam etdirmək üçün yenidən təməl addımların atılmasını lazım bilmişdir” (Əhmədli, 2017).

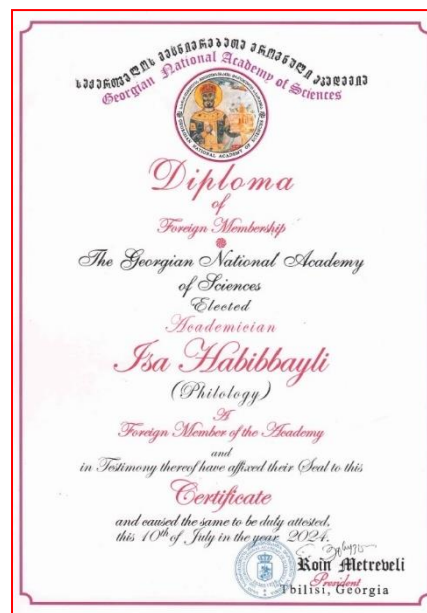
Akademik İsa Həbibbəyli 2017-ci ildə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, böyük türkoloq və tanınmış şərqşünas alim Elizbar Cəvelidzenin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə Tbilisidə keçirilmiş elmi sessiyada iştirak etmişdir. Yubiley tədbirini Gürcüstan Elmlər Akademiyasının sabiq prezidenti, akademik Georgi Kvasitadze açaraq görkəmli türkoloq alim, akademik Elizbar Cəvelidzenin şərqşünaslıq elminin inkişafındakı xidmətlərindən bəhs etmişdir (Xədicə, 2017).

"Akademik Elizbar Cavelidze və Azərbaycan" mövzusunda geniş məruzə ilə çıxış edən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli Elizbar Cavelidzenin çoxcəhətli yaradıcılığına elmi qiymət verməklə bərabər, onun Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi sahəsindəki xidmətlərinin ölkələrimiz arasındakı elmi-mədəni əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə sanballı töhfələr verdiyini vurğulamışdır. Gürcüstan türkologiyasının lideri olan akademik Elizbar Cavelidzenin orta əsr Azərbaycan şairi Ruhi Bağdadi haqqında yazılmış elmi əsərini bu az tanınmış böyük sənətkardan bəhs edən nadir mənbə adlandıran akademik İ. Həbibbəyli onu da bildirmişdir ki, Elizbar Cavelidze türk ədəbiyyatının qüdrətli simaları olan Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Aşıq Paşa haqqındakı elmi-tədqiqat əsərləri ilə birlikdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzuliyə həsr edilmiş sanballı monoqrafiyası ilə dünya füzulışünaslığını daha da zənginləşdirmişdir. Akademik Elizbar Cavelidzenin həmkarı professor Georgi Şağulaşvili ilə birlikdə *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanlarını gürcü dilinə tərcümə edərək kitab halında nəşr etdirməsi Azərbaycan-Gürcüstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin əlamətdar hadisəsidir. Akademik Elizbar Cavelidze sufizm və hürufizm cərəyanlarının tanınmış tədqiqatçılarından biridir. Onun İmadəddin Nəsimiyə aid tədqiqatlarında bir çox fərqli elmi məqamlar diqqəti cəlb edir (Xədicə, 2017).

Elmi sessiyada Türkiyədən professor İlyas Üstünyörin "Gürcüstan ədəbiyyatşünaslıq elmində Elizbar Cavelidze mərhələsi" mövzusunda məruzəsi də maraqla dinlənilmiş, Gürcüstan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Roin Metreveli, professor Yelena Cavelidze, Vladimir Minaşvili, Eliko Machitadze, Mari-ka Çikiya, Georgi Ciqauri və başqalarının məruzələrində gürcü türkologiyasının patriarxının çoxcəhətli elmi fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətləri geniş təhlil edilərək yüksək qiymətləndirilmişdir (Xədicə, 2017).

AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli Tbilisi səfəri çərçivəsində Gürcüstan MEA-nın Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunda olmuş, qarşılıqlı elmi əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmişdir. Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunda həyata keçirilən *Şota Rustaveli və Nizami Gəncəvi* layihəsinin icra edilməsində Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun iştirakı məsələləri ətrafında söhbət aparılmışdır. Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunun direktoru, professor İrma Ratiani, *Şota Rustaveli və Nizami Gəncəvi* layihəsinin icraçı direktoru, professor Maka Elbakidze görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin Şərq aləmində və Qafqazda intibah mədəniyyətinin yaranması və inkişaf etdirilməsindəki rolundan danışaraq, intibah proseslərinin öyrənilib dəyərləndirilməsində qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin yenidən araşdırılmasının əhəmiyyətini nəzərə çatdırmışdır (Xədicə, 2017).

Nəticə

Azərbaycan və Gürcüstan dostluğunun, qardaşlığının inkişafında akademik İsa Həbibbəyli – akademik Elizbar Cavelidze elmi tandemi hər iki xalqın ədəbiyyatşünaslığının inkişafını gələcəkdə şərtləndirən amillərdəndir. Elə buna görə də, iki dost və qonşu xalq arasında elmi inkişafın təşviq edilməsində oynadığı rola görə akademik Elizbar Cavelidze 1989-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fərmanı ilə “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüş, akademik İsa Həbibbəyli isə Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının 10 iyul 2024-cü il tarixli qərarı ilə Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının xarici üzvü seçilmişdir. Bunu Azərbaycan dövlətinin qardaş gürcü elminə, eləcə də qardaş Gürcüstanın Azərbaycan elminə verdiyi yüksək qiymətin ifadəsi hesab edirik.

Ədəbiyyat

1. Cavelidze, E. (2017). *Məhəmməd Füzuli: həyatı, mühiti, yaradıcılığı*. Elm və təhsil.

2. Cavelidze, E. (2018). *Ruhi Bağdadi (həyatı, dünyagörüşü, lirikası)*.
3. Cavelidze, E. (2022, 31 yanvar). Türkdilli xalqların əxlaqi-estetik aləmi. *Yeni yol* qəzeti, 2(149), 6.
<https://yeni yol.ge/assets/pdf/b2232ec2a70e90-9df57e010430ed0b33%201644048055%2037922.pdf>; <https://yeni-yol.ge/news/other/362>
4. Cavelidze, E. (2024, 24 fevral). Gülüşün estetikası. *Yeni yol* qəzeti, 9(199), 7.
<https://yeni yol.ge/assets/pdf/b2232ec2a70e909df57e010430ed0b33-%201709886481%2051005.pdf>; <https://yeni-yol.ge/news/other/780>
5. Çobanov, M. (1973, 17 yanvar). Füzuli gürcü ədəbiyyatşünaslığında. *Azərbaycan müəllimi* qəzeti, 6(2478).
6. Əhmədli, B. (2017, 18 dekabr). Badano Elizbar Cavelidze. *Literature.az*.
<https://literature.az/?page=161&newsId=85590&lang=aze>
7. Həbibbəyli, İ. (2007). *Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*. Nurlan.
8. Həbibbəyli, İ. (2017a). *Ədəbi şəxsiyyət və zaman*. Elm və təhsil.
9. Həbibbəyli, İ. (2017b). Akademik Elizbar Cavelidzenin Füzulinaməsinə. İçində E. Cavelidze, *Məhəmməd Füzuli: həyatı, mühiti, yaradıcılığı*. Elm və təhsil, 3–4.
10. Xədicə. (2017, 21 dekabr). Akademik Elizbar Cavelidze və Azərbaycan Tbilisidə maraqla qarşılandı. *525-ci qəzet*.
https://525.az/?name=x%C9%99b%C9%99r&news_id=91615;
<https://science.gov.az/az/news/open/7026>
11. *Istoriya estetikeskoy mysli* (Cild 1: Drevniy mir, sredniye veka). (1985). Iskusstvo.
12. Literature.az. (2017, 22 iyun). Cavalidze, Elizbar. *Məhəmməd Füzuli: həyatı, mühiti, yaradıcılığı*.
<https://literature.az/?page=161&newsId=85590&lang=aze>
13. Silaqaqze, A. (2017). Gürcü türkologiyasının lideri. İçində E. Cavelidze, *Məhəmməd Füzuli: həyatı, mühiti, yaradıcılığı*. Elm və təhsil, 5–8.
14. Şərifova, S. (2019a). Akademik İsa Həbibbəylinin elmi tədqiqatlarının əsas istiqamətləri. *Elm və həyat*, 1(466), 4–16.
15. Şərifova, S. (2019b). Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi (2018-ci il materialları əsasında). İçində *Ədəbi proses-2018*. Hədəf, 343–347 <https://zim.az/elm/humanitar/4490-azerbaycan-edebiyat-tarixchiliyi-2018-ci-il-materiallari-esasinda.html>

Daxil oldu: 06.05.2025

Qəbul edildi: 21.08.2025